

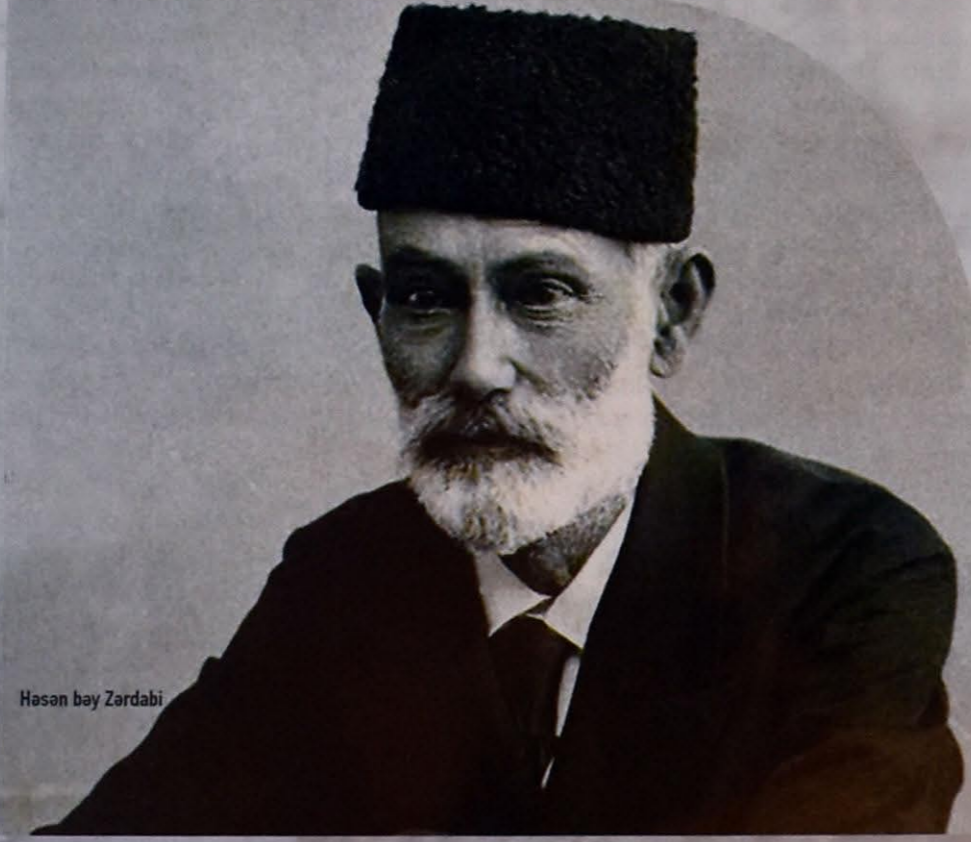

Həsən bəy Zərdabi – Azərbaycan ictimai fikrinin məşəli

Müasir cəmiyyət mətbuatsız, mədəniyyətsiz, təhsilsiz, iqtisadi və siyasi nailiyyətlərsiz

təsəvvür edilməz. Vaxtilə milli dəyərləri yaradanlar indi artıq özləri Azərbaycanın milli dəyərinə çevriliblər. Hesab edirəm ki, ölkənin maddi dəyərlərinin formalaşmasında iştirak edənlər hər şeydən əvvəl milli dəyərləri yaradan insanları xatırlamalı, tanındılmasına və təbliğinə dəstək göstərməlidirlər. Onlar sübut etdilər ki, maddi dəyərlər tükənə bilər, mənəvi dəyərlər isə əslə! Xoşbəxtlikdən bu tendensiya ölkə rəhbərliyi tərəfindən hər zaman önə çəkilib və aşılır. Dahi şəxsiyyət Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının ilk ali təhsilli müəllimi, milli teatrın və milli mətbuatın qurucusu, xeyriyyə cəmiyyətinin banisi, millətin mənəvi atası, ensiklopedik biliyə malik, müsəlman dünyasının ilk təbiətşünas alimi kimi yaddaşlarda həkk olacaq.

Həsən bəy Zərdabi (Məlikov) 1837-ci il iyunun 28-də Göyçay qəzasının Zərdab kəndində dünyaya göz açmışdı. İlk təhsilini mollaxanada almış, sonra Şamaxı şəhər məktəbində oxumuş, orta təhsilini isə Tiflisdə tamamlamışdı. 1861-ci ildə Moskva Universitetinə imta-

Həsən bəy Zərdabi

hansız daxil olaraq, dörd il sonra həmin universitetin təbiət-riyaziyyat fakültəsini bitirib. Ali təhsil ocağında oxuduğu müddətdə tələbələr arasında xüsusi olaraq seçildiyinə görə fakültəni əla qiymətlərlə başa vurduqdan sonra elmi iş üçün universitetdə saxlanılması qərarı qəbul edilmişdi. Lakin vətəninə olan sonsuz məhəbbəti, xalqına, millətinə xidmət etmək arzusu onu Azərbaycana çəkib gətirdi. Bir müddət Tiflisdə qulluq edəndən sonra Qubada məhkəmədə işləyib,

1869-cu ildə Bakıya gələrək burada orta məktəblərdə təbiətdən dərs deyib.

H.Zərdabi Azərbaycan peşəkar teatrının yaradıcılarından. Onun rəhbərliyi, dramaturqlardan Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgər ağa Adıgözəlovun fəal iştirakı ilə 1873-cü ildə M.F.Axundovun "Hacı Qara" və "Lənkəran xanının vəziri" komediyaları tamaşaya qoyulmuşdur. Dahi şəxsiyyət zəhmətkeş kütlələrin xoşbəxtlik və tərəqqisini elmdə görür, elmin, təhsilin həyatla əlaqəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Zərdabi geniş ictimai fəaliyyət göstərmiş, N.Nərimanovla birlikdə 1906-cı ildə Azərbaycan müəllimlərinin Bakıda keçirilmiş birinci qurultayının işində yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan qadınlarının maariflənməsinə xüsusi əhəmiyyət verərək, 1901-ci ildə Bakıda azərbaycanlı qızlar üçün ilk məktəbin açılmasına böyük kömək göstərmiş. Gündəlik həyatında və işində xalqla sıx bağlı olmuş, asudə vaxtlarını xalq arasında keçirmiş, uşaqları və yeniyetmələri elmə, mədəniyyətə, maarifə həvəsləndirmişdir.

“ Ana dilində qəzetə böyük ehtiyac duyan Zərdabi qəzet çap etmək üçün hökumətə müraciət ünvanlayıb. Bununla əlaqədar İstanbuldan hərfilər gətirdərək xeyli zəhmətdən, əzab-əziyyətdən sonra 1875-ci ilin 22 iyulunda Bakıda qubernator mətbəəsində Azərbaycan dilində “Əkinçi” qəzetinin nəşrinə müvəffəq oldu. Bu qəzetlə Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyuldu. “Əkinçi” 1875-ci ilin 22 iyulundan 1877-ci ilin 29 sentyabrına qədər ayda iki dəfə 300-400 tirajla nəşr edilirdi. Bu illər ərzində qəzetin 56 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. “Əkinçi” qəzetində N.Vəzirovun, Ə.Goraninin Moskvadan, M.Əlizadə Şirvaninin Şamaxıdan, Heydərinin Dərbənddən göndərdikləri məktublar, S.Ə.Şirvaninin şeirləri və Mirzə Fətəli Axundovun “Vəkili-naməlumı millət” imzası ilə məqalələri dərc olunmuşdu.

H.Zərdabının yaratdığı qəzetin dəsti-xətti əsasən bir ideya üzərində qurulmuşdu. Zərdabi və onunla birlikdə bu qəzetdə çalışan bir sıra maarifparvar, demokratik nəşrlər Şərqi geriliyini, ətalət və süstlüyünü həqiqi azadlığın yoxluğunda görürdülər. Onlar öz sözlərini dolay yolla belə, bu qəzet vasitəsi ilə xalqa çatdırma bilirdilər. Həmin dövrdə xalqın başa düşəcəyi sadə dildə yazılan qəzetdə belə fikirlərin səslənməsi Azərbaycanı əsarət altında saxlayan imperiya məmurlarını ciddi narahat edirdi. İlk mətbu orqan kimi “Əkinçi” öz əsas ideyasına uyğun olaraq incəsənət və ədəbiyyata aid də yeni demokratik tələblər irəli sürürdü. Təbii ki, bu cür demokratik fikirlərdən sonra çarizmin diktəsi ilə özlərini “ziyalı” sayan bəzi üzdeyən in-

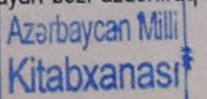
“Əkinçi” qəzeti

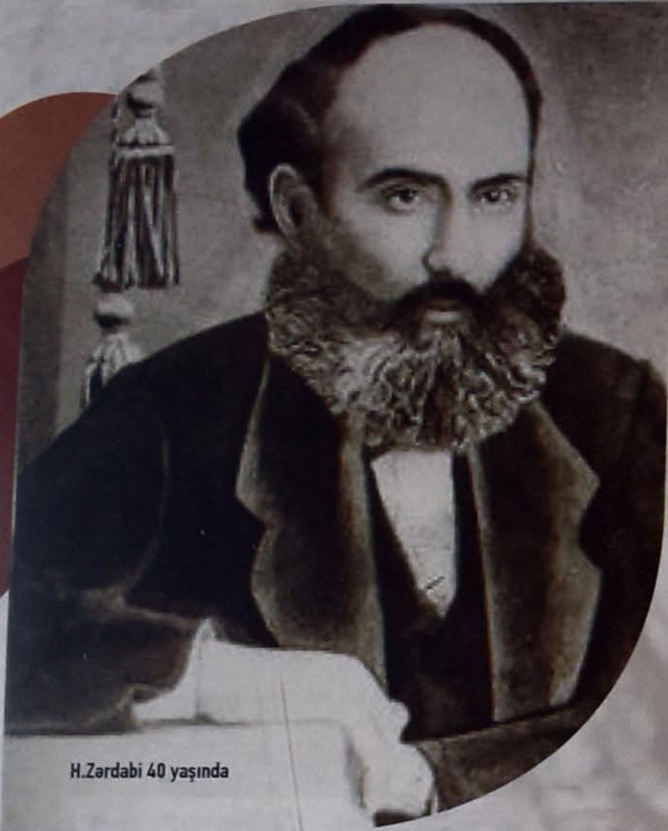
sanlar yerbayerdən “Əkinçi”nin üzərinə hucuma keçdilər. 1877-ci il sentyabrın 29-da qəzet nəşrini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. 1880-1890-cı illərdə nəşirin Bakıda və Tiflisdə çıxan “Ziya”, “Kaşkül”, “Kaspi”, “Novoye obozreniye” və s. qəzetlərdə Azərbaycan və rus dillərində çoxlu elmi-kütləvi məqalələri nəşr olundu. H.Zərdabi 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzetinin 1, 4, 8-ci, 1876-cı ildə 26-cı saylarında və 1899-cu il “Kaspi” qəzetinin 172-ci sayında torpaqşünaslığın əsas müddəaları və əkinçilik mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumatlar vermiş, torpağın xışla deyil, kətanla şumlanması təklifini irəli sürmüşdü.

Hayatının son illərində o, Bakı Şəhər Dumasının maarif şöbəsində rəsmi vəzifədə çalışaraq paytaxt və ətraf kəndlərdəki məktəblərə başçılıq etmişdir.

Gərgin elmi, ictimai fəaliyyətlə məşğul olan, daim xalqın təəssübünü çəkən və buna görə də haqsız təzyiqlərə məruz qalan Zərdabi 1907-ci il noyabr ayının 28-də vəfat etdi. O, köhnə Bibiheybət məscidi yaxınlığında dəfn olunmuşdu. Lakin 1937-ci ildə həmin ərazi dağıldığından, mərhumun məzarının qalıqları bir neçə il evində, həyatında saxlanıldı. 1957-ci ildə Həsən bəy Zərdabının vəfatının 50 illiyi qeyd olunarkən onun nəşi Fəxr Xiyabanda dəfn olundu. Azərbaycan Təbiət Tarixi Muzeyi H.Zərdabının adını daşıyır.

Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixinə görkəmli şəxsiyyət kimi daxil olan H.Zərdabi 40 ildən artıq bir dövr ərzində öz xalqının səadətini və tərəqqisini uğrunda yorulmaq bilmədən əzmlə mübarizə aparıb. Böyük, mübariz elm fədaisi öz qarşısında Azərbaycan xalqını cəhalət və avamlıqdan xilas etmək kimi nəəcib bir məqsəd qoymuşdu və bunun üçün maarif əsas vasitə seçmişdi. Mövhumat və orta əsr geriliyinin hökm sürdüyü, xalqımızın cəhalət və zülmət içərisində

H.Zərdabi 40 yaşında

meyarı kimi qiymətləndirmişdir. Nəzərinə vətəni, xalqını, ürəkdən sevməyən, ölkənin tərəqqisi ilə maraqlanmayan adamları sözün əsl mənasında insan hesab etmək olmaz. Eyni zamanda, əsərlərində vətənpərvərlik, sadəcə, vətəni və xalqı sevməklə məhdudlaşmır. Zərdabinin vətənpərvərliyi mücərrəd olmayıb, əməli fəaliyyətlə bilavasitə bağlıdır. Zərdabi həqiqi vətənpərvərliyi saxta, yalancı vətənpərvərlikdən ayırmağı təkidlə tələb etmişdir. Bir məqaləsində yazırdı: "Ey müsəlmanlar, müvətdirmi ki, tamam dünya bizim qonşularımız ilə təhsilə belə say etsinlər ki, zindəganlıq cəngində düşməne fayiq gəlsinlər, amma bizlər: "Allahdan buyruq, ağzıma quyruc", - deyib duraq! Ey müsəlmanların millət təəssübü çəkən kəsləri! Bir açız gözünüzü, dünyaya tamaşa edin..."

“H.Zərdabi bizim üçün kimdir?.. XIX əsrin böyük azərbaycanlısı. "Əkinçi" qəzetinin adı təsadüfi seçilməmişdi. Bu adın yalnız qəzetin aqrar istiqamətini müəyyənləşdirdiyini düşünmək sadələşmə olardı. "Əkinçi" sözünün altında böyük rəmzi mənə, geniş və əhatəli fəaliyyət proqramı gizləndirirdi. Təkcə Azərbaycan kəndlisini daha yaxşı, daha səmərəli işləməyə öyrətmək deyil, həm də onun ürəyinə, şüuruna maarif toxumu səpmək gərək idi. Təkcə "süddən yağ qayıрмаq" vərdişlərini öyrətmək yox, həm də bir millət kimi birləşə bilmək təcrübəsini aşılamaq lazım gəlirdi. Bir sözlə, maarif, mədəniyyət əkinçisi üçün ən böyük meydan şüurunun fanatizm, cəhalət və laqeydliyin alaqları basmış geniş kütlə idi.

Zərdabi özü Azərbaycan mədəniyyəti tarixində belə bir əkinçi oldu. Onun 1875-ci ildən başlayaraq səpdiyi maarif toxumları cücərərək "Kəşkül"ü və "Şərqi-rus"u yaratdı, qanlı-qadalı 1905-ci ildə xalq üçün "Hayat"a və "İrşad"a çevrildi. "Molla Nəsrəddin"i ərsəyə gətirdi. "Füyuzat" oldu. Böyük əkinçi – Zərdabi hələ öz sağlığında yorulmaz fəaliyyətinin ilk bəhrələrini gördü. Onun fikirlərinin davamçısı olan azyaşlı, lakin cəsur, iradəli maarifpərvərlər ordusunun bir zamanlar onun təkbəşinə başladığı işi necə əzəmətlə davam etdirdiyinin şahidi oldu. Həsən bəy Zərdabi bütün həyatı və əməlləri ilə sübut etdi ki, təkdən də səs çıxar, təkni bu əl xalqa doğru uzansın!

Fikrimizin ən parlaq nümunəsi məşhur "Molla Nəsrəddin" jurnalının və molla nəsrəddinçilərin "Əkinçi" qəzeti və həmin qəzetin əsas müəllifləri ilə ideya-varislik əlaqəsidir. Həsən bəy Zərdabi qəzetin bağlanması arafəsində haray çəkərək "Əkinçi" işinin sönməkdə olduğunu bildirir və onun xilasını üçün xalqdan imdad diləyirdi. Bu, Həsən bəy "Əkinçi" qəzeti ilə bağlı son fəryadı idi.

Həsən bəyi yoxsul və kimsəsiz uşaqların təhsilə cəlb olunması, onların təhsilinə yardım göstərilməsi məsələsi hər zaman narahat edirdi. Bu məqsədlə müsəlmanlar arasında ilk dəfə 1872-ci ildə Bakıda "Cəmiyyət-xeyriyyə" də yaratmışdı.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, Həsən bəy hökumət idarələrində uzunmüddətli xidmətinə görə "Müqəddəs Anna" qızıl medalı ilə təltif olunmuşdu. Lakin onu heç zaman yaxasına taxmamışdı. Hətta Qafqazın sərdarı Bakıya gələndə xaç şəkilli medalı döşünə taxmamaq

üçün özünü xəstəliyə vurmuşdu.

Həsən bəyin həyat yoldaşı Hənifə xanım 1856-cı ildə Nalçikdə anadan olmuş, 1929-cu ildə Bakıda dünyasını dəyişmişdir. Görkəmli maarif xadimi kimi tariximizə imza atmış Hənifə xanım H.Z.Tağıyevin "Qız məktəbi"ndə, Bakı I rus-Azərbaycan məktəbində, Xalq Cümhuriyyəti dövründə I Qadın türk məktəbində müdir, sovet dövründə Bakı şəhər I pillə məktəbində müəllim işləmişdir. 1925-ci ildə "Əkinçi" qəzetinin 50 illiyi ilə əlaqədar Həsən bəy Zərdabinin biqrafiyasını qələmə almışdır...

Həsən bəy Zərdabinin dörd övladı – iki oğlu, iki qızı olub. Böyük qızı Pəri xanımın təhsili barədə məlumatımız yoxdur. O, görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin sədri Əlimərdan bəy Topçubaşovun həyat yoldaşı idi. İki oğlu (Ələkbər bəy və Rəşid bəy) Fransada yaşayıb və orada vəfat ediblər. İkinci qızı Qərubsoltan xanım 1889-cu ildə Zərdabda anadan olub, 1967-ci ildə Bakıda rəhmətə gedib.

Qısa ömür yaşamış "Əkinçi" Azərbaycanın, xalqımızın ictimai-siyasi həyatında, milli oyanış tarixində, mənəvi tərəqqisində parlaq,

İsmayıl bəy Qasıralı, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov

silinməz iz qoyub getdi. Zaman keçdikcə, bizi Zərdabidən ayıran vaxt artdıqca, bu dahi vətənpərvərin əzəməti daha aydın görünür. Böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, görkəmli maarif carçısının bütün arzu və idealları indi ölkəmizdə yerinə yetirilib. Onun milli mədəniyyətimizin xəzinəsinə dəyərli hədiyyə olan ideya irsi bu gün də öz tərəvətini itirməmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan, suverenliyini əldə etdikdən sonra xalqı Zərdabinin dahiliyini, böyüklüyünü və xidmətlərini daha dərinləndirən anladı. Möhtərəm prezidentimizin Azərbaycan mədəniyyətinə olan dərin diqqət və qayğısı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bununla diqqətimiz bir daha ona yönəlir ki, mütərəqqi tarixi keçmişimizi, elmi-fəlsəfi, ədəbi-bədii, mətbu dəyərlərimizi unutmuruc. Biz mənəvi inkişafımızın beşiyi başında durmuş maarifçi və elm adamlarını, eləcə də H.Zərdabi kimi dahi mütəfəkkirlərimizi, maarifçilik hərəkatımızın cəsur "memarlarını" sevirik, onlarla fəxr edirik. Bir daha Ruhun şad olsun, ey millətin fədaisi, mənəvi atası, dahi Həsən bəy!

Aynurə Əliyeva
F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının metodisti

Həsən bəy Zərdabinin büstü (Fəxri Xiyaban)